

موسسه بازاریابی سیاسی مرکز رشد دانشگاه امام صادق (ع)

CENTER FOR POLITICAL MARKETING STUDIES

تغییرات مناسک شیعی در دوران کرونا و پسا کرونا

فهرست مطالب

۱ اشاره
۱ مقدمه
۲ ۱. دو روند موازی در حوزه مناسک
۲ ۱-۱. روند تعطیلی اماکن مقدس
۳ ۲-۱. روند تعطیلی آیین‌های جمعی
۳ ۲. بازتولید مناسک ثانویه در ایام کرونا
۴ ۳. رخدادهای مهم کرونایی در حوزه مناسک
۴ ۱-۳. تشدید فردی شدن
۶ ۲-۳. دیجیتالی شدن آیین
۶ ۳-۳. تعمیق دیجیتالی شدن مناسک در لایه‌های سنتی تر
۸ ۴. پیامدهای دیجیتالی شدن فضای مناسک
۸ ۱-۴. از میان رفتن تشریفات مناسکی مرسوم
۹ ۲-۴. تفاوت فضای آیینی با تجربه‌ای قدسی‌زایی شده
۹ ۳-۴. کالایی شدن مفهوم زیارت با منتشر شدن امر قدسی
۱۰ جمع‌بندی

تغییرات مناسک شیعی در دوران کرونا و پسا کرونا

اشاره

بازاریابی سیاسی از نظر موضوعی متولی همه عواملی است که افکار عمومی جامعه را تحت تأثیر قرار می‌دهد؛ به عبارتی افکار عمومی یک زمینه یا ابزار مهم برای کنش بازاریابی سیاسی است. از جمله موارد مهم در حوزه افکار عمومی، سوالات، ابهام، شبهات و تناقضات ظاهری است که نسبت به برخی مفاهیم دینی بر اثر تحولات دوره کنونی ایجاد شده می‌باشد که مثال‌های زیادی از این سوالات و ابهامات در اذهان و افکار عمومی قابل رهگیری است از جمله بحث شفا که نسبتش با واسطه فیض بودن ائمه (ع) در این روزها مورد سؤال قرار گرفته است. به واسطه تبعاتی که این تحولات حوزه افکار عمومی برای بازاریابی سیاسی دارد، این موارد برای متخصصان این حوزه دانشی نیز اهمیت می‌یابد. بدین سبب استفاده از افرادی که بتوانند در مورد تغییرات - که به واسطه کرونا شدت و شرب بیشتری پیدا کرده است - در زمینه شاعر دینی و مذهبی و نوع نگرش افراد به ابراز نظر و تحلیل پردازند، بسیار مهم است. بر این اساس هسته بازاریابی سیاسی مرکز رشد دانشگاه امام صادق (ع) با دعوت از آقای محسن حسام مظاهری سعی نمود با توجه به ابتلاء و بحران کرونا، مهم‌ترین تغییرات حوزه مناسک شیعه و افکار عمومی در این موضوع را ناظر به دلالت‌های جامعه‌شناختی و بازاریابی سیاسی این حوزه‌ها مورد دقت و بررسی قرار دهد. در این راستا جلسه ویناری با حضور آقای حسام مظاهری و اعضای هسته بازاریابی سیاسی در تاریخ ۱۷ اردیبهشت ۱۳۹۹ برگزار گردید که اهم مطالب نشست فوق در این قسمت قابل مشاهده است.

مقدمه

تجربه این سه ماه یک تجربه منحصر به فردی است که تاکنون تمام نشده است و پایش نیز مشخص نیست؛ ما در جریان یک پدیده هستیم که تصویر مشخص و دقیقی از پایان آن نداریم و نفس این موضوع سخن گفتن در مورد آن را با دشواری مواجه می‌نماید. در عین حال به واسطه ادامه دار بودن و اثرگذاری آن به آن بر زندگی روزمره نمی‌توان از سخن گفتن در موردش پرهیز نمود شاید بتوان مدعی شد تمام ساحات زندگی بشری از آن متأثر شده است. از جمله این ساحات، امر دین و امر دینی است که می‌توانیم در موردش بحث کرد؛ البته با این ملاحظه که ما هنوز تصویر روشنی از این پدیده نداریم و مبتنی بر اطلاعات کنونی‌مان در حال کنکاش در این موضوع هستیم. یکی از حوزه‌هایی که از همان ابتدا پاندمی کرونا با آن درگیر شد حوزه‌های مرتبط با دین بوده است. همیشه در برابر یک بلا یای بزرگ و مصائب بزرگ، جنگ‌ها و کشتارها به خصوص در تاریخ معاصر، زمینه‌ساز طرح یک سری پرسش‌ها و مباحث الهیاتی می‌شود همانطور که متاقب اتفاقات این چنینی که در تاریخ بشر رخ داده و این چنین زمینه‌ساز شدند برخی اوقات پدیده‌ای مانند زلزله که اتفاق افتاد زمینه‌ساز بحث‌های عمیق الهیاتی در مسیحیت شد و یا فرض کنید یک یک واقعه‌ای مانند هلوکاست در یهودیت و در اسلام تجربه‌ی طاعون را داریم که در چند نوبت زمینه‌ساز یکسری بحث‌های کلامی شده است. این پرسش که خدا در دل این وقایع کجا است؟... به هر حال یکی از پرسش‌هایی که کرونا برانگیخت از همین جنس و بحث‌های الهیاتی بود اما عمیق تر از آن و گسترده تر از

آن، چالش‌هایی بود که این فراگیری در مناسک ایجاد کرد، چون آن بُعد محسوس و نمایشی و بروزیافته دین و باور دینی، بیشتر از بقیه موارد در مناسک است و نسبت به ساحت‌های دیگر دینی، ما در مناسک است که تغییرات دینی را می‌توانیم رصد بکنیم و ببینیم، سرعت به نمایش درآمدن تغییرات دینی در این حوزه مشهودتر از بقیه‌ی حوزه‌ها است و در حوزه‌های دیگر تغییرات معمولاً سرعت کمتری دارند و روند آن روند پیچیده‌تر و زمانبرتری است اما در حوزه‌ی مناسک سریعتر صورت می‌گیرد. اما در مناسک آیین‌های دینی شاهد بودیم که در قضیه‌ی کرونا دچار تغییراتی شد و دچار چالش‌هایی شدند ادیان بزرگ و چون ابعاد پدیده فراگیر و جهانی بود در همه‌ی گروه‌های دینی ما شاهد این تغییرات و چالش‌ها بودیم.

۱. دو روند موازی در حوزه مناسک

۱-۱. روند تعطیلی اماکن مقدس

روند اول در مورد مکان‌های مقدس پیش آمد؛ در یک روند تدریجی مکان‌های مقدس اعم از عبادت‌گاه‌ها و زیارت‌گاه‌ها به تعطیلی درآمد؛ مکان مقدس مکانی است که مومنان و دینداران هر دین در آن مکان برای انجام مراسم دینی یا برای بهره‌مند شدن از یک تجربه‌ی دینی حاضر می‌شوند. اما جنس این بیماری که شیوع‌اش از طریق ارتباط نزدیک افراد با یکدیگر بود، هر تجمع را خطرناک می‌کرد و همین شرایط زمینه‌ساز این شد که این محل‌های اجتماع دینی و اجتماعات دین‌دارانه از اولین گزینه‌هایی بودند که در کنار مکان‌هایی مثل بازار و ادارات و مثل مدارس و بقیه‌ی محیط‌هایی که اجتماع انسانی در آن‌ها هستند، این‌ها هم مشمول تعطیلی شدند و در اغلب کشورها هم دیدیم که کلیساها و کنیسه‌ها، معبد‌ها و مساجد هم در کشورهای اسلامی در یک روند تدریجی تعطیل شدند. خب خود این وحدت حرم‌ها و مکان‌های زیارتی، خود این زمینه‌ساز بحث‌هایی است که اشاره کردم که در موضوع زیارتگاه‌ها و مکان‌های مقدس زیارتی بحث شفا هست در محیط زیارتی و اشیایی که هست طبق باورهای مردم و باورهای دینی خاصیتی است که برای آن در نظر گرفته شده است و الان ما می‌بینیم که با یک پدیده‌ای مثل این بیماری همه چیز برخلاف آن انتظار قدسی و مصونیتی که تلقی می‌شده داشته باشند زمینه‌ساز شیوع بیماری باشند و این‌ها هم مشمول تعطیلی می‌شود. طبیعی بود این مقاومت‌هایی که صورت گرفت از جانب برخی از جامعه دینی در مقابل این تعطیلی‌ها و این را مغایر دانستند با باور دینی و هنوز هم این را می‌دانند، البته در ایران خیلی محدودتر است به دلیل این که با یک زمینه‌سازی مراجع تقلید این کار را انجام دادند و با سکوت و با فتوای خود به استقبال آن رفتند و تایید کردند و همین که به هر حال حاکمیت دینی بر تشخیص این موضوع، آمریت داشت، اما جنس این مقاومت را ما در حرکت یهودیان ارتدوکس نهضت اسرائیل دیدیم که مقاومت کردند و با چالش مواجه شدند و همین‌طور در برخی از گروه‌های مسیحی هم دیدیم که در مقابل بسته شدن کلیساها مقاومت کردند. به هر حال آنچه که اتفاق افتاد با استفاده از ابزار قوه قهریه در کشورها مکان‌های مقدس به تعطیلی کشانده شدند، به نظر من پیامدهای این اتفاق بعداً خودش را نشان می‌دهد و الان همه درگیر هستند و حساسیت کاملاً الان محسوس است و اخبار یک دنیا است اخبار این بیماری و اگر اثری بر باورهای دینی گذاشته باشد باید انتظار کشید که با گذر از این مقطع حساس و بحرانی خودش را نشان بدهد.

۱-۲. روند تعطیلی آیین‌های جمعی

دومین روندی که به موازات تعطیلی اماکن و فضاها، مناسکی و مذهبی و دینی شاهد آن بودیم تعطیلی آیین‌های جمعی بود، این موضوع نیز به دلیل فراگیری این بیماری، در همه‌ی ادیان دینی شاهد آن بودیم، آیین‌های جمعی که مستلزم حضور جمعیت دیداری و حضور آن‌ها بود تعطیل شدند و آن چیزی که خیلی مشهود است این است که بر اثر اتفاق، دوره‌ی شیوع این بیماری هم‌زمان شده بود با مقطعی از سال که در تقویم مناسکی حداقل چند دین الهی مهم، مقطع برجسته‌ای محسوب می‌شود؛ از جمله این که هم‌زمان شد با ایام مراسمات مفصل عید پاک که هر سال از سنت‌های قدیمی مسیحیت است و یکی از مراسم‌هایی است که در مسیحیت خیلی پررنگ و خیلی متنوع در کشورها و گروه‌های مختلف مسیحی برگزار می‌شود و امسال مواجه شدند با این بیماری و کلیسا که محل اصلی برگزاری این مراسم است تعطیل است. برای جهان اسلام هم با ماه‌های رجب، شعبان و رمضان که همیشه برای اهل سنت زمان‌هایی بوده که مراسمات مهمی در انجام می‌دادند و حج‌های عمره‌ای که در این زمان‌ها انجام می‌شد و حج اصلی و حج تمتع این عمره‌ها، عمره‌های پرطرفدار و با جایگاه ارزشی بالا محسوب می‌شدند و یکی از مقاطعی بود که اجتماع نمازگزاران در مسجد الحرام بیش از بقیه‌ی ایام بود و نمازهای مستحبی که اهل سنت در ماه مبارک رمضان به جماعت می‌خوانند و همه این‌ها تعطیل شده و در مورد شیعیان هم مشخص است در مورد محرم و صفر و آن بازه‌ای که در تقویم مراسم شیعه خیلی پررنگ و پرمناسبت است در همین بازه‌ی همین چندماه است، از اعتکاف تا میلاد امیرالمومنین (ع) وفات حضرت زینب (س) که در این سال‌ها پررنگ‌تر شده است، تا اعیاد اول شعبان و نیمه‌ی شعبان و ماه مبارک رمضان و شب‌های قدر را که در پیش داریم و نمی‌دانیم پایان شرایط ویژه و اضطراری تا کی خواهد بود به هر حال طبق بررسی‌ها و تخمین‌ها احتمال این که این شرایط تا ماه محرم و صفر هم ادامه پیدا بکند هست و ممکن است که ما در ماه محرم و صفر هم شرایط تعطیلی را تجربه کنیم. در ایران شاهد بودید که آیین‌ها و مراسم مذهبی با یک روند تدریجی به سمت تعطیلی کامل رفتند و در مقطعی که -خصوصاً در این سال‌ها- این موارد به سمت پررنگ‌تر شدن پیش می‌رفت و مراسمات بیشتری برای برگزاری در حال شکل‌گیری بود؛ کاملاً با یک اتفاق عجیب و جدید مواجه هستیم که هیچ مجلسی و هیچ مراسم اجتماعی لااقل به صورت رسمی در مساجد امکان برگزاری نداشتند و همگی تعطیل شدند. بله ما سابقاً داشتیم که در یک مقطعی با ورود یک طاعون سیاه به مدت چند سال حج تعطیل بوده یا در یک جغرافیای خاصی در بعضی از کشورها، مساجد تعطیل بودند اما این که به صورت فراگیر در همه جهان و در همه جهان اسلام همه اماکن مذهبی و آیین‌های مذهبی معلق بشوند و تعطیل بشوند و اجتماعات برگزار نشوند به نظر می‌رسد که ما نمونه‌هایی نمی‌توانیم پیدا بکنیم و تجربه‌ی منحصربفردی را در آن هستیم و داریم تجربه می‌کنیم.

۲. بازتولید مناسک ثانویه در ایام کرونا

این دو تا روند تعطیلی مکان‌های مقدس و مذهبی و تعطیلی و تعلیق آیین‌ها، زمینه ساز اتفاقات و ابتکارات و ابدعاتی در زمینه مناسکی شده است. مکان‌ها و آیین‌های مذهبی تعطیل شدند اما طبیعتاً دینداری و دین‌ورزی که تعطیل نشده است و حتی آیین‌ها و آیین‌ورزی هم تعطیل نشده است؛ البته در آیین‌ها، بالاخره بعضی از آیین‌ها هم فردی هستند و طبیعی است که امتداد داشته باشند اما حتی آیین‌های جمعی هم به اشکال جدیدی در این مدت

توانستند ادامه پیدا کنند و این برمی گردد به همان قابلیت عرفی و انعطاف پذیری که مناسک دارد. این تقسیم بندی که من قبلاً در مورد آن صحبت کردم که مناسک دینی را تقسیم کنیم به مناسک اولیه و مناسک ثانویه، یکی از جاهایی که خودش را خوب نشان داد همین اتفاق غیرمترقبه پاندمی کرونا بود. در تعریف مناسک ثانویه ما همیشه بحث می کنیم، کاملاً منعطف هستند به تعبیری ما هیچ فرم مناسکی اصیل و ثابتی نداریم... همه‌ی این فرم‌های آیینی فرم‌هایی هستند که در یک دوره‌ی تاریخی و در یک برهه‌ای از تاریخ و یک اقلیم جغرافیایی شکل گرفتند و تا زمانی که شرایط و مقتضیات آن فرم فراهم بوده ادامه پیدا کردند و به سنت مناسکی هر دینی پیوستند از جمله در تشیع که مجموعه مراسم عزاداری و زیارت و نظایر این‌ها جزء مناسک ثانویه قرار می‌دهیم. این اتفاق در این چندماهه‌ی که پشت سر گذاشتیم خیلی جدی افتاد و طبیعی هم بود و معمولاً شرایط خاص و شرایط ویژه و حکمران‌ها بزنگاه‌هایی هستند که ما انتظار داریم تغییرات مناسکی را شاهد باشیم؛ یعنی نوعاً این تغییرات مناسکی در همه‌ی بزنگاه‌ها صورت می‌گیرد در بزنگاه‌هایی که شرایط عادی به هم می‌خورد، وقتی شرایط عادی بهم می‌خورد، زمینه برای اتفاقات جدید و زمینه برای خلاقیت و زمینه برای بروز ابتکارات جامعه دینی فراهم می‌شود و مناسک ثانویه دینداران اساساً میدان بروز خلاقیت جامعه‌ی دینی در عامه و توده هستند و کما این که آنچه که ما امروز به عنوان آیین‌های متنوع در حوزه‌های مختلف با آن‌ها آشنا هستیم و جزء فرهنگ شیعی تبدیل شدند همه، چیزهایی بودند که در زمان خودمان ابداع و ابتکار گروهی از شیعیان بودند و از تعاملات فرهنگی با خرده فرهنگ‌های دیگر و متأثر از مجموعه‌ی شرایط سیاسی و معیشت اجتماعی و حتی اقتصادی جغرافیای مختلف جهان شیعه شکل گرفتند. ما در این پدیده‌ی منحصر به فرد و غیرمترقبه شاهد این هستیم که با یک شوک اولیه که از آن عبور کردیم، به تدریج فرم‌های مناسکی و فرم‌های آیینی بدیل و جدید دارند خودشان را نشان می‌دهند و به همان میزان که این شرایط خاص استمرار پیدا بکند احتمال این که فرم‌های جدیدتری و فرم‌های تازه‌ی دیگری هم (بازتولید شود وجود دارد).

۳. رخدادهای مهم کرونایی در حوزه مناسک

چند اتفاق در این مدت افتاده است و من سعی می‌کنم پیامدهایی که داشته و این که چه میزان از این تغییرات مانا و پایدار هستند و چه میزان گذرا هستند و با عبور از این بیماری از بین خواهد رفت به آن اشاره کنم.

۳-۱. تشدید فردی شدن

اولین روندی که شما می‌توانید ببینید تشدید فردی شدن‌ها است. اشاره کردیم که دسته‌ای از آیین‌ها است که به صورت فردی می‌شود انجام شود مثل نماز، نمازهای پنج‌گانه‌ای که مسلمانان برگزار می‌کنند و جزء مناسک اولیه است ولی برخی از مناسک است که فقط به صورت جمعی می‌شود که برگزار بشود و به صورت فردی امکان برگزار شدن به صورت آیینی و فرم آیینی برای آن وجود ندارد مثل عمده‌ای از مراسم عزاداری که به صورت فردی صدق آیین نمی‌کند و مستلزم جمع است و جمعی از افراد و گروه‌های عزادار هستند که بتوانند آن را برگزار کنند و برخی از آیین‌ها هم هستند که به هر دو صورت امکان برگزاری را دارند یعنی ما هم به صورت جمعی آن مراسم را داریم و هم به صورت فردی. یک جریانی در دوره‌ی معاصر حدود دوره پهلوی فرض بفرمایید دهه‌ی

۳۰ مشخصاً به این طرف است و تشدید شده است در دهه پیمجاه خیلی خیلی پررنگ بوده و بعد از انقلاب به دلیل تشکیل حکومت دینی شکل مضاعف پیدا کرده است این است که میل جمعی کردن مراسم و میل به توسعه دادن مراسمات آیینی جمعی است و این جمع‌گرایی که از دل آن تبدیل برخی از آیین‌های فردی یا ظهور صورت جمعی شده آیین‌های فردی (نشانه شد) یک اتفاقی است که در دوره‌ی معاصر آن را تجربه کرده‌ایم. فرض بفرمایید ما در این سنت پیش از دوره‌ی معاصر هیچ‌گاه اعتکاف به این فهمی که امروز ما از این پدیده داریم و از این آیین داریم یک صورت جمعی و یک آیین جمعی نبوده و همیشه یک آیین فردی بوده تا قبل از دوره‌ی معاصر و به این شکلی که سازمان جمعی و ساختار جمعی پیدا بکند و گروهی از افراد بشود که سازمان دهی، اجتماع بکنند و این فرم را برگزار بکنند، این اتفاق، اتفاق جدیدی است و برای ما شاید پذیرش این سخت و دشوار باشد؛ چرا که ماهیت اعتکاف، عزلت و دوری‌گزینی از اجتماع است چطور می‌تواند در یک پارادوکسی به شکل جمعی برگزار بشود؟ و این یکی از پیامدها و نمودهای جریان جمع‌گرایانه معاصر و متأثر از مجموعه‌ای از تغییرات فکری است؛ همانطور که اشاره شد فرم‌های مناسب با اقتضائات زمانه کاملاً تأثیرپذیر هستند که این تغییرات شکل می‌گیرد و مسیر آن مشخص می‌شود و یکی همین اعتکاف است که در اعصار گذشته ماهیت آن فرق می‌کرده است. یک نمونه‌ی دیگر هم جمع‌خوانی یا تعزیه است، الان یک دسته از مراسمات مفصل به خصوص در شیعه این است که اجتماعاتی تشکیل می‌شود که به صورت جمعی یک دعایی را بخوانند و این هم یک نمونه‌ای است که سراغ نداشتیم که اجتماع بکنند برای خواندن یک متنی و هم‌خوانی یک متن که این اتفاق دارد می‌افتد؛ مجالس دعای عرفه، دعای ندبه و دعای کمیل این‌ها ناشی از ابتکاراتی است که در دوره‌ی معاصر شروع شده است که ناشی از رویکرد مهم شدن جمع، رویکرد به اجتماع آوردن دین و رویکرد اهمیت پیدا کردن دین‌ورزی در عرصه جامعه که خود این متأثر بوده از پررنگ شدن رویکردهای اسلام سیاسی و اسلام اجتماعی و نهایتاً هم عرض کردم که تحقق نمایش در شکل‌گیری حاکمیت دینی که نقطه‌ی اوج این جریان محسوب می‌شود. و یا خود زیارت حتی، زیارت دسته جمعی زیارت هم چیزی است که در اشکال اولیه و در اشکال به این معنا سنتی یک آیین فردی است، افراد تنها به زیارت می‌روند، زیارت جمعی اتفاق جدیدی است و مال دوران معاصر است.

اتفاقی که افتاد و این کرونا ناخواسته باعث آن شد این بود که باز برخی از این آیین‌ها را برگرداند به شکل قبلی خودشان و امکان برگزاری جمعی را از آن‌ها گرفت نه مسجد باز است که بروند، نه حرم باز است که بتوانند بروند، نه جلسات برگزار می‌شود که با هم بروند بشینند و هم‌خوانی بکنند؛ ولی برخی بخاطر این که به آن شکل، امکان برگزاری فردی برای آن نبود موقتاً تعطیل شد و به هر حال این اتفاق، اتفاقی بود که ما باید این را در نظر می‌گرفتیم جریان جمعی شدن و میل به جمعی برگزار کردن فزاینده مراسم و همه آیین‌ها یک پیامد منفی هم شاید برای تجربه‌ی دینی داشت و آن این بود که تجربه‌ی معنوی شخصی را تا حد خیلی زیادی به حاشیه برده بود، یعنی افراد تنهایی نمی‌توانستند رابطه‌ی جدی و رابطه‌ی حظ معنوی مشخص را که سابق بر این افراد می‌بردند داشته باشند یا لاقلاً این محدود شده بود و این اتفاق به نظر می‌رسد این جریان را تا الان مهار کرده است و این اشکال جمعی شده را موقتاً تعطیل کرد.

۳-۲. دیجیتالی شدن آیین

اتفاق دوم بحث ورود رسانه‌های نوین و به ویژه رسانه‌های دیجیتالی به مسئله‌ی برگزاری آیین‌ها و مناسک دینی بود. چیزی که شاهد آن هستیم رسانه‌ای شدن آیین و آیین‌های رسانه‌ای و آیین‌های دیجیتال و دیجیتالی شدن آیین است. وقتی ما به عصر رسانه وارد شدیم انتظار آن را داشتیم و نشانه‌های آن هم نمایان شده بود و در این مسیر بودیم منتها اتفاقی که در پاندمی کرونا افتاد این بود که به دلیل این که بقیه‌ی ساحت‌های مناسک را محدود کرد وزن زیادی را به حوزه‌ی رسانه داد و به عبارت دیگر این روند رسانه‌ای شدن را تشدید کرد و به شکل بسیار شتابنده‌ای طی شد هم سرعت، هم کیفیت و هم گستره آن افزایش یافت. ما تا قبل از این تجربه داشتیم به این شکل آیین و مراسم برگزار می‌شد؛ ممکن بود که هیئت‌ی ارتباط خیلی مشخصی داشت با جامعه هدفش و اعضا و مخاطبان خود، نوعاً این موضوع را می‌شود در مورد هیئت‌هایی با گروه مخاطبان جوانان دید تا (کمتر) هیئت‌های سنتی، در هیئت‌هایی جدید با گروه مخاطبان جوان و با سبک‌های جدید و مداحان جوان ما بیشتر شاهد بودیم که از رسانه استفاده می‌شود و طبیعی هم است؛ چون مخاطبان جوان دانش رسانه‌ای بیشتری دارد و این مخاطب مصرف رسانه‌ای بیشتری داشته و دارد و با رسانه آشنا است و رسانه در همه دیگر ساحات زندگی او وجود دارد و هر روز از رسانه استفاده می‌کند و طبیعی است که دین او و ساحت دینداری او هم مصرف رسانه‌ای داشته باشد و لذا این اتفاق جدید نبود و به مرور که فناوری‌های جدید وارد می‌شدند با یک فاصله خیلی کمی به خصوص در ۲-۳ دهه‌ی اخیر ما می‌دیدیم که توسط برخی گروه‌هایی از مجالس مذهبی ما مورد استفاده قرار می‌گرفت و اگر هیئت‌ی برگزار می‌شد باید پخش زنده هم داشته باشد یا فایل‌های صوتی و تصویری آن، در فضای مجازی بازنشر می‌شد، و خود این باعث شده بود ما در کنار آن اعضاء و مخاطبان حقیقی که به صورت فیزیکی در مراسم شرکت می‌کردند یک دسته مخاطب دوم هم داشته باشیم که مخاطبان مجازی باشند و مخاطبان محصولات و کالای آن مراسم باشند، اما در عین حال آن مراسم برگزار می‌شد برای مخاطبان مجازی و لو مخاطبان محدود بودند. اتفاقی که ما الان با آن مواجه هستیم این است که به این دلیل که اساساً چون آن اجتماعات امکان پذیر نیست از ابتدا دارد مراسم برگزار می‌شود و اتفاقی که مهم است و بیشتر باید به آن توجه بکنیم این موضوع است که این فرق می‌کند با این که ما مراسمی برگزار کنیم و در این اپلیکیشن‌ها و در شبکه‌های اجتماعی پخش زنده داشته باشیم؛ این خیلی متفاوت است با این که صرفاً برگزار بشود نه برای مخاطبین، بلکه برای شبکه‌های اجتماعی و مداح بنشینند در خانه اش یا در مسجد و حسینیه و در مقابل دوربین برای مخاطبی که حضور ندارد و مخاطبی که ارتباط او ارتباط مجازی است و آن‌ها او را به صورت برخط و آنلاین دارند می‌بینند؛ این اتفاقی است که افتاده است که از حیث ارتباطی و پیامدهایی که دارد بسیار مهم است.

۳-۳. تعمیق دیجیتالی شدن مناسک در لایه‌های سنتی‌تر

یک اتفاق دیگری که افتاد این بود که مصرف رسانه‌ای و برگزاری رسانه‌ای و دیجیتال فقط به گروهی که دانش رسانه‌ای بیشتری داشتند و مصرف رسانه‌ای بیشتری داشتند یعنی گروه جوانان یا گروه‌های برخوردارتر منحصر نمی‌ماند. چون که این مدت زمان طولانی شد، شاهد این هستیم که بقیه‌ی گروه‌های دینی هم مشتاق شدند که از

این ابزار استفاده کنند؛ قطعاً اگر کرونا نبود، ما می‌رسیدیم - شاید نه به این سرعت ولی حتماً می‌رسیدیم - که مجالس و منبرهای دیجیتال داشته باشیم و این منبرها و این مداحان، مداحان جوان یا مداحان و منبرهایی با مخاطبان گروه‌های جوان بودند و انتظار نداشتیم که مداحان پیشکسوت یا هیئت‌های سنتی به شکل دیجیتال یا با استفاده از رسانه‌های شبکه‌های اجتماعی جدید مراسم را اجرا بکنند و این اتفاقی است که این روزها شاهد آن هستیم. در یکی از هیئت‌های سنتی از بازار تهران که من چندین سال است به آن رفت و آمد دارم و کار پژوهشی‌ای نیز در مورد آن انجام داده بودم که ۱۱۰ سال نیز عمر دارد، بجز آن فایلی که من ضبط کرده بودم دیگر فایل ضبط شده دیگری از آن هیئت وجود نداشت با این که هیئت یک هیئت سنتی مشهور و با سابقه است و صنف بازار هم هستند و از نظر مالی هم مشکلی نداشتند که بخواهند محدودیتی داشته باشند اما اساساً این مسئله برایشان نبود که این کار را انجام بدهند، چه بسا فیلم‌برداری کردن هم (مطرح نبوده است؛ شاید این برای شما جالب باشد که از دو شب پیش همان هیئتی که ۱۱۰ سال است فایلی از آن‌ها ضبط نشده بود و برگزار می‌شد برای اعضای خودش و به همان شکل سنتی برگزار می‌شد ۳ شب است که در (سایت) آپارات پخش زنده می‌گیرند و این اتفاق نشان می‌دهد که اتفاق گستردگی بحث رسانه‌ای شدن و موثر فقط در مصرف‌کنندگانی که انتظار داریم رسانه را مصرف بکنند یا مصرف رسانه بالایی دارند و یا در سبد مصرف فرهنگی آن‌ها رسانه نقش پررنگ و مهمی دارد، نیست و الان خیلی آن فرایند گسترده شده است. اگر کرونا نبود ما برای این که برسیم به جایی که هیئت صنف فلان و هیئت صنف بزاز برنامه‌ی لایو اینستاگرام داشته باشند و برنامه‌ی زنده در آپارات بگذارد شاید خیلی سال‌ها باید می‌گذشت؛ البته تغییراتی نسلی فرم‌های جدیدی را در هیئت‌ها صورت می‌داد، ما انتظار داریم که هیئت شمیرانات مراسم زنده داشته باشد کماکان که قبلاً هم داشت و انتظار داریم که فرض بفرمایید آن مداح پرمخاطب که هزینه‌ی زیادی می‌کند و اساساً برایش تصویر رسانه‌ای‌اش مهم است و تا پیش از این هم در سال‌های اخیر یکی از خروجی‌ها و یکی از محصولاتش کالای رسانه‌ای است و لذا هزینه‌های بسیار زیادی برای سیستم صوتی و کارگردانی و فیلم‌برداری تصویرش می‌کند و از این برگزاری مجالس باید یک خروجی دیگر هم بگیرد که همان کالای رسانه‌ای می‌شود، آن‌ها طبیعی بود که در این دوره هم برگزاری مجالس را داشته باشند و آمادگی آن را هم داشتند و دچار مشکل نشدند اما ما داریم در مورد این حرف می‌زنیم که این موضوع مداحان سنتی را هم آورده پای رسانه‌ی دیجیتال و هیئت‌های سنتی را هم مجبور کرده به این که این فرم را بپذیرند و یک شکل تحمیلی وارد کرده است که برخلاف انتخاب خودشان برای این که مخاطب خود را از دست ندهند؛ چرا که این مخاطب الان نیاز دارد (کما اینکه) در ماه رمضان عادت داشته که هرشب مراسم برگزار بشود، راه دیگری جز این که تن بدهند به اقتضانات جدید و استفاده بکنند از رسانه‌های جدید و فناوری‌های جدید برای آن‌ها نمانده و به این عرصه وارد شدند.

ورود این‌ها با ورود آن هیئت جوان باید متفاوت باشد، این‌ها مصرف رسانه‌ای متفاوتی داشتند و آشنایی آن‌ها و سواد رسانه‌ای آن‌ها با این فضا به میزان آن‌ها نیست و این خودش تبعاتی دارد که اگر این ادامه پیدا بکند و امیدوار هستیم که زودتر تمام بشود و اگر خدایی نکرده به ماه محرم و صفر هم ادامه پیدا بکند و این پدیده هیئت‌های دیجیتال و دیجیتال نه به عنوان گزینه‌ای در کنار گزینه‌های دیگر، بلکه به عنوان تک گزینه آن را داشته

باشیم این تبعاتی دارد که بعضی از این تبعات را اشاره خواهیم کرد. پس بعد از آن روند تشدید تعطیل روند دیگری که ما با آن مواجه هستیم دیجیتالی شدن مناسک است و این ابتکارات و ظهور ابتکارات فرم‌های جدید مناسکی در عرصه‌ی فناوری‌های جدید است حالا بخش فناوری رسانه، بخش بقیه‌ی فناوری‌های مدرن مانند نمونه‌ای که هنوز چندان فراگیر نشده است، هیئت‌های خودروبی که در تهران در این شب‌ها در حال برگزاری است، این یک بُعدی است یا آنچه که در نیمه‌ی شعبان شاهد آن بودیم راه اندازی کارناوال‌های خیابانی یعنی هیئت برگزار نمی‌شد و بخاطر این که برگزار نمی‌شد و برای این که جشنی باشد هیئت را بردیم به عرصه خیابان و تبدیل کردیم تا در سطح شهر حرکت بکنند و این فضای جشن را در شهر به تعبیری بازسازی بکنند گویی که تمام خیابان‌ها هیئت است این نیز (پدیده‌ای) است که حضور ماشین را در آن داریم و آشکال برگزاری آنلاین مراسمات دیگر. این مدت تجربه‌ی برگزاری نماز جمعه آنلاین را در چند شهرستان داشتیم و هنوز هم ادامه دارد، همه نمازجمعه‌ها در اتفاق کاملاً بی سابقه در حداقل ۴ دهه‌ی اخیر تعطیل شدند و این که نماز جمعه برسد به این که به صورت آنلاین دارد برگزار می‌شود، زیارت و تبرک به شکل آنلاین انجام می‌شود و نمونه‌های دیگری که در این مدت دیدیم و چه بسا در ادامه بیشتر خواهیم دید.

۴. پیامدهای دیجیتالی شدن فضای مناسک

۴-۱. از میان رفتن تشریفات مناسکی مرسوم

دیجیتالی شدن فضا یک پدیده‌ای است که پیامدهای خودش را دارد و انتظار داریم که داشته باشد. یک مراسم حقیقی و یک آیینی که در عالم واقعی رخ می‌دهد را پخش دیجیتال بکنیم متفاوت است، آیین‌های دیجیتال دنیایش متفاوت است، شما تصور این را بکنید که در مراسم و در مناسک دینی آنچه که محور مراسم است تجربه‌ی دینی است و این تجربه‌ی دینی تجربه‌ای است از سطح ارتباط با امر قدسی و ارتباط با امر قدسی یا در مکان مقدسی صورت می‌گیرد یا در رفتار و آیین مقدسی صورت می‌گیرد این مستلزم حضور است، حضور در یک زمان و مکان یا انجام یک سری تشریفات مشخص؛ یعنی وقتی من می‌خواهم زیارت بروم حرکت می‌کنم از محل زندگی خودم و طی مسیر می‌کنم و می‌روم تا جایی که مشخصاً زیارتگاه است تا جایی که مکان مقدس است و خود این قرار گرفتن در آن محیط یک تشریفاتی را دارد، این تشریفات در فرهنگ زیارتی ادیان مختلف است و بعضی وقت‌ها هم شباهت‌های زیادی با هم دارد فرض بفرمایید ادب دارد این حضور من در مکان مقدس و این ادب را من زائر رعایت می‌کنم. (اولاً؛ اگر باور نداشته باشم وارد نمی‌شوم به عبارتی غیرباورمند به این امر اصلاً وارد نمی‌شود. پس با باور قلبی می‌روم جلو، حاضر می‌شوم و برای این حضور در مکان، تشریفاتی را رعایت می‌کنم و ادبی را رعایت می‌کنم مثلاً در مورد حضور در زیارتگاه‌ها از جمله معابد یهودی از جمله برخی از مکان‌های مسیحی و از جمله در اسلام خیلی مشخص تر است این که مردان و زنان موقع حضور باید سر خود را پوشانده باشند به عنوان بخشی از تشریفات حضور در مکان مقدس، یا باید نوع خاصی از ایستادن و نوع خاصی از رفتار کردن و نوعی خاصی از پوشش را داشته باشند، به هر حال مکان مقدس مکانی است که (نمی‌شود در آنجا یک رفتار آزاد داشت) و خود این تشریفات معنی زیارت می‌شود، خود تشریفات این است که امروز موقعیت منحصر به فرد و متفاوتی

از زندگی روزمره و معمول قرار می‌دهد که بتواند تجربه زیارت داشته باشد این حضور مستلزم قرار گرفتن در زمان و مکان است اما در شکل دیجیتال دقیقاً زمان و مکان بریده شده است و ما در مکان حاضر نیستیم و در زمان هم حاضر نیستیم و این وجود دیجیتال است و وجود آزاد است. اگر من برای شرکت در هیئت و در مراسم دعا و هر تجربه‌ای دینی باید در مکان حاضر می‌شدم و با گروه‌های دین‌داران مرتبط می‌شدم و یک (ادب حضور) و فرم‌های تشریفاتی رفتاری را ایجاب می‌کرد، الان می‌توانم آن مراسم مذهبی را که آنلاین و برخط برگزار می‌شود را در خانه‌ی خودم یعنی در همان محیط عرفی زندگی خودم ببینم و حضور پیدا کنم، این حضور دیگر آن حضور نیست و این طبیعی است و این جا دست من باز است برای این که به اشکال مختلف شرکت بکنم و آن تشریفات دیگر انجامشان الزامی ندارد.

۲-۴. تفاوت فضای آیینی با تجربه‌ای قدسی‌زدایی شده

ثانیاً آن فضا ساخته نمی‌شود؛ ما در آیین مخاطب نداریم و این طوری نیست که مداحی برنامه اجرا بکند و مخاطبانی باشند و بشنوند نه آیین آن نیست و تفاوت فضای آیینی و غیرآیینی هم همین است، آیین محصول مشترک هر دو است یعنی چه من که به عنوان شرکت کننده و به عنوان سینه‌زن و به عنوان عزادار در مجلس هستم و چه مداحی که دارد برای من برنامه اجرا می‌کند هر دو آیین را می‌شناسیم در یک رفت و برگشتی در یک کنش و واکنشی آیین را می‌شناسیم و آیین آن اتفاقی است که آن وسط جریان دارد، آیین اتفاقاتی است که در فضا ساخته می‌شود، و همگی در ساخت این فضا سهیم هستیم. هم جغرافیا، هم درودیوار، پرچم و عناصری شبیه آن، کلام و حضور فیزیکی در ساخت آن کمک می‌کند تا چیزی به نام فضای آیینی ساخته می‌شود تا نتیجه آن تجربه آیینی شود. اما در فضای دیجیتال چنین امکانی فراهم نیست، می‌توان در منزل با لباس معمولی در کنار خانواده بود و بقیه هم همین طور و صرفاً مخاطب باشیم و ما دیگر فقط شنوا هستیم، من گوینده، من نمی‌دانم شما در چه حالتی هستید و حرف من را گوش می‌کنید یا نمی‌کنید و سیستم ممکن است فقط فعال باشد یا ممکن است در کنار این گوش کردن چندتا کار دیگر هم انجام بدهید و حالت‌های دیگری و همه‌ی این‌ها متفاوت بکند با سمیناری که دیدیم و حداقل بخاطر حفظ ظاهر ما یک آدابی را به صورت نانوشته قرار دادیم و انجام می‌دهیم و به آن پایبند هستیم و در فضای دیجیتال آن حضور وجود ندارد. فلذا تجربه‌ی معنوی تجربه‌ای تکثیر شده است و تجربه‌ی تکثیر شده تجربه‌ای است که لاجرم قدسی‌زدایی شده است.

۳-۴. کالایی شدن مفهوم زیارت با منتشر شدن امر قدسی

ارتباط تلفنی با امام حسین (علیه السلام) یا مثلاً با کلیک بر روی آیکن حرم در سایت، در این شرایط کرونایی که رفت و آمد به حرم‌ها به صورت محدود است، کسانی که میل به زیارت دارند این امکان را پیدا کنند که تماس تلفنی داشته باشند. قبلاً هم در آستان قدس ما این تجربه را در سال‌های اخیر داشتیم و به تلفن زنگ می‌زدید و تلفن وصل می‌شد به آن اتاقک مضجع شریف و حتی سر و صدا و آن هیاهو و مهمه زائرنانی که بودند پخش می‌شد و تلاش می‌شد با این فناوری کمک بکنیم به این که در آن فضا قرار بگیرند و حس کنند الان در مقابل ضریح هستند. در مورد حرم امام حسین هم این اتفاق این چند روزه افتاده است و این خدمات جدید عرضه شده

است و مشتریانی که زنگ می‌زنند و این پیام که شما تحت قبه هستید و این فرصت فراهم شده است که تحت قبه حضرت با حضرت مناجات کنید. تفاوت این فرم‌ها خیلی خیلی زیاد است. آیین‌های دیجیتالی اساساً ماهیت آن‌ها متفاوت است و این چیزی است که من چند روز پیش درباره تبرک نوشتم و اگر شنیده باشید به عنوان کالایی شدن زیارت، «از تبرک پرتابل تا زیارت آنلاین» آن جا همین بحث را کردم که اساساً وقتی شما تبدیل می‌کنید عامل مهم زمان و مکان را برمی‌دارید و حضور را از معادله ارتباطات زیارتی برمی‌دارید و از خانه‌ی خودتان می‌توانید به همان مضجع و قبه وصل بشوید؛ اینجا چه اتفاقی می‌افتد؟ یک اتفاق آن است که زیارت و مفهوم زیارت تبدیل می‌شود به کالا، کالای تکثیرشونده... در دهه‌های قبل در فامیل شاید چه بسا یک نفر بود که یک تربت داشت و آن جایگاه ویژه‌ای داشت و تشریفات داشت و آن را در یک پارچه‌ای پیچیده بود و یک خورده‌ای از آن را می‌دادند به نوزادی که به دنیا آمده و الی آخر، اما در هر کدام از خانه‌های ما تربت است و دیگر آن منحصر به فرد بودن نیست. عاشورا وقتی عاشورا است که فقط یک عاشورا باشد ولی وقتی که هر روز شد عاشورا که دیگر عاشورا نیست؛ یعنی می‌خواهم بگویم پدیده‌ی تکثیر کردن خاص دنیای مدرن است اگر یک امر مقدسی منتشر بشود، دیگر امر مقدس منتشر با امر مقدس منحصر متفاوت است چرا که تجربه مقدس دیگر متفاوت شده است و این ماهیت زیارت را اساساً متفاوت می‌کند.

جمع‌بندی

این بحث، بحث مفصلی است و باید یک بحث مستقل داشته باشد که چه اتفاقی دارد می‌افتد. ببینید ما فقط یک ابزار انتخاب نکردیم و این فراتر از یک ابزار است، شما یک شبکه‌ای اجتماعی را انتخاب نکردید، شما یک پکیجی انتخاب کردید که بدون این که بخواهید، وارد شدند در عقاید دینی تو و بدون این که بخواهیم واسطه‌ی امر دینی ما شده است رسانه، واسطه‌ی امر دینی ما شده است ماشین و شده فناوری و این دخالت (فراتر از یک ابزار است) و خیلی نگاه ساده اندیشانه‌ای است که صرفاً ما از یک ابزار، داریم استفاده‌ی رسانه‌ای می‌کنیم، خیر اتفاقاتی فراتر از این در جریان است که حواس ما به آن نیست. برخی از این‌ها برمی‌گردد به خود این امکاناتی که فناوری ما دارد... اگر کامنت‌گذاری در لایو را باز بکنید و این محدودیت را بردارید دیگر دنیای جدیدی را مناسک‌گذار ما تجربه می‌کند و دیگر شما به پیام‌های آن‌جا کنترل ندارید که چه کسی چه پیامی می‌گذارد، افرادی که آزاد هستند و افرادی که حاضر نیستند و شما فیس تو فیس با آن‌ها ارتباط ندارید و یک نفر می‌تواند با یک اسم کاملاً جعلی وسط سخنرانی یک کامنت ضد دینی هم بگذارد و همه دارند این کامنت را می‌خوانند و این اتفاق جدیدی است ما وقتی داریم وارد این شرایط می‌شویم باید آمادگی ورود به این شرایط را هم داشته باشیم. همه‌ی این‌هایی که می‌گویم توصیف است و ارزش‌گذاری می‌شود مرحله‌ی بعدی، یک اتفاق دیگری که هست این که برخی از مناسبات فرض بفرمایید مساوات جنسیتی در استفاده از مناسک، این روشن است و یک خانواده می‌تواند در دوشادوش همدیگر بنشینند و از مراسمی که دارد برگزار می‌شود استفاده کنند و بچه‌ها می‌توانند در کنار بزرگترها باشند. از این قبیل موارد مثال‌های دیگری می‌شود زد، برداشت من این است که شناخت جامعه‌ی مذهبی به عنوان مصرف‌کننده و استفاده‌کننده باید پیش از ورود یک مقدمات و یکسری آشنایی کسب می‌کرد و چه بسا انتخاب می‌کرد و الان ما هیچ انتخابی نکردیم و افتادیم در یک مسیری و ناگزیر بود و خودش را به ما تحمیل کرد و این

تحمیل شاید در موقت خوشایند باشد و به نظر برسد که از این نظر که روند برگزاری آیین‌ها را منقطع نکرده است از آن استقبال می‌کنیم؛ اما آیا این ابزارها و آیا این اتفاقات جدید، دیجیتالی شدن، این که ما از مکان خارج شدیم و زمان شکسته شده و این که الگوهای حضور در مواجهه این (امر تغییراتی یافته) این که رسانه بسیار پررنگ شده است و این که ماشین به عنوان واسط و نفر سوم وارد رابطه آیین ما شده است و موارد دیگر، آیا ادامه پیدا خواهد کرد؟ آیا تثبیت می‌شوند؟ من در اوایل صحبت‌م در مقدمه‌ی آغازین عرض کردم برای ارزیابی زود است... امید داریم که این بیماری سایه‌اش را از سر بشریت کم بکند و شرایط یک شرایط عادی بشود و اگر خدای ناکرده به این سمت رفت که برخلاف تصورات ما مدت زمان بیشتری مهمان ناخوانده ما بود این تغییرات می‌توانند ماندگارتر بشوند اما چه طولانی مدت باشد و چه کوتاه مدت باشد یکسری اتفاقاتی که افتاده به تمامی از بین نمی‌رود و هست یعنی این‌ها جایگزین نمی‌شود و احتمالاً از بین هم نمی‌رود یعنی وقتی ما تجربه‌ی این موارد را کردیم دیگر این تجربه خودش را به عنوان یکی از گزینه‌ها کنار گزینه‌های قبلی اضافه می‌کند و دیگر خودش را جا کرده است در فهرست گزینه‌ها و ما باید خودمان را برای آن‌ها آماده بکنیم که در این شرایط غیرمترقبه و ویژه و اضطراری ناگذیر شدیم استفاده بکنیم اما خودمان را باید آماده بکنیم برای اتفاقات جدید و این فرم‌ها، این فرم‌ها هر کدام با خودشان یک فرهنگی را می‌آوردند و یک الگوی مصرفی را می‌آوردند و الگوی مصرف خیلی وقت‌ها اختیاری نیست و چه بسا خیلی وقت‌ها هم مدیریت پذیر نباشد.

پژوهش‌های تاریخی و فرهنگی
مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی
پساکرونا

شماره مسلسل: ۳۰۰۲-۹۹

شناسنامه گزارش

عنوان گزارش: تغییرات مناسک شیعی در دوران کرونا و پساکرونا

تهیه و تدوین: مصطفی آقاجانی

اظهار نظر کنندگان: حسام مظاهری

واژگان کلیدی: کرونا، مناسک شیعی

تاریخ انتشار: ۱۳۹۹/۳/۶